

Geïntegreerd beheersplan Parkbegraafplaats Schoonselhof Antwerpen:

PERKNOTA: Joodse historische perken –
begraafperken der Israëlitische gemeenten van
Antwerpen (perken I, J, K)

dr. TAMARA INGELS	drs. Patrick Van den Nieuwenhof
Bart Opstaele	Ir. Ar. Katrin Berckmans
Ir. Ar. Cathérine De Bie	Tom Dorau
Datum eindrapport: 31/08/2023	
Opdrachtgever: Stad Antwerpen	
	Projecten en expertise in funeraire cultuur Schrieksesteenweg 113 2580 Putte Ondernemingsnr.: BE0820.134.109 www.intro-cultuur.be info@intro-cultuur.be

Inhoud

1.	Inleiding en identificatie	3
2.	Historische nota.....	4
2.1.	Perkgeschiedenis in het kort	4
2.2.	Historische ontwikkeling van de joodse perken: van Kiel naar Schoonselhof	6
2.2.1.	Geschiedenis van het historische joodse perk op de Schoonselhofbegraafplaats. Het Antwerpse beleid rond joodse graven in de 19 ^e en 20 ^e eeuw (bijdrage van dr. Christoph De Spiegeleer, Liberaal Archief).....	6
2.2.2.	De Joodse bevolking in Antwerpen	13
2.2.3.	De historische joodse perken: enkele referentiekaders	13
2.3.	Conclusies historisch overzicht.....	17
3.	Inventarisatie.....	18
3.1.	Algemeen plan (ligging zones en graven).....	18
3.2.	Algemene elementen	21
3.3.	Structurerende elementen en algemene toestand/schadebeschrijving	23
3.3.1.	Structurerende elementen en beeldkwaliteit	23
3.3.2.	Algemene toestand en schadebeschrijving.....	28
3.4.	Inventaris.....	30
3.	Erfgoedwaarden	36
4.	Visie en doelstellingen.....	37
4.3.	Visie	37
4.4.	Beeldkwaliteit.....	42
4.5.	Doelstellingen.....	43
5.	Maatregelen	43
6.	Opvolging en evaluatie.....	43
7.	Bijlagen	43
7.1.	Inventaris.....	43

1. Inleiding en identificatie

De historisch joodse perken I-J-K (begraafperken der Israëlitische gemeenten van Antwerpen) ontstonden aanvankelijk op de voormalige Kielbegraafplaats (1828). De oudste graven die vandaag op deze perken liggen werden overgebracht van de voormalige Kielbegraafplaats. Ze worden vandaag beschouwd als historische perken en kennen een bijzondere historie.

Perknummers	I, J, K
Kadasternummer	476C2 en 476B2
Beschermd/niet beschermd	Beschermd
Ligging op plan	

2. Historische nota

2.1. Perkgeschiedenis in het kort

- Oktober 1828: stad Antwerpen beslist om een joods gedeelte aan te leggen op de Kielbegraafplaats (voordien gebeurde dat te Brussel)
- 1862: vergroting van het joodse perk op de Kielbegraafplaats
- 1921: na sluiting van de Kielbegraafplaats, blijft het joodse gedeelte open voor gewone begravingen
- 1908: aankoop van grond in Putte (NL) door de Nederlandse Israëlitische Begrafenisvereniging (Frechie)
- 1910 en 1913: het joodse gedeelte op de Kielbegraafplaats werd in twee volgende fasen nog verder uitgebreid.
- 1910 aankoop van grond in Putte (NL) door de orthodoxe joodse gemeente Machsike Hadas
- 1921: aankoop van grond in Putte (NL) door de orthodoxe joodse gemeente Shomre Hadas
- 10/10/1921: beslissing dat een deel van de begraafplaats Schoonselhof (gronden tegen de Moerelei) zullen worden voorbehouden voor joodse graven. Dit was eerder een pragmatische regeling (omwille van juridische gronden). Er kon echter nooit een volledige garantie op papier geboden worden dat in dit gedeelte uitsluitend joden mochten worden begraven worden.
- 1933: ruiming van de gewone begravingen op het oude Israëlitische gedeelte van de Kielbegraafplaats en overbrenging van de stoffelijke resten naar de gronden van de Frechie stichting in Putte
- Begin jaren 1940: overbrenging naar Putte was niet meer toegelaten. Joodse gemeenschap werd verplicht om kosteloze begravingen op het Schoonselhof te organiseren. Bijgevolg waren er veel graven met een looptermijn van 15 jaar.
- 1942: een deel van perk Z werd ook voorbehouden voor tijdelijke vergunningen voor joden.
- 25 juni 1945: hervatting van begravingen in Putte (NL)
- 1948: overbrenging van stoffelijke resten van de Kielbegraafplaats naar het Schoonselhof.
- Jaren 1950: de joodse gemeenten begraven hun doden steeds meer in Putte (NL). Door de oorlogsomstandigheden liggen de joodse perken op het Schoonselhof er verwaarloosd bij
- 1957: opdracht om 93 graftekens af te breken en weg te voeren. Het betrof vervallen vergunningen uit de periode 1921-1941 en 1940-1941 (bezette periode).
- Begin jaren 1960: stadsbestuur wil de kortlopende vergunningen¹, verleend tijdens de oorlogsjaren laten ruimen op perken J en Z. De joodse begrafenisverenigingen besluiten samen te werken om de stoffelijke resten over te brengen naar Putte (NL) (110 personen)

¹ Het beschikbare archief stelt ons voor een semantisch vraagstuk. Er wordt gesproken van 'tijdelijke vergunningen' in de documenten, termen die in de meeste andere archiefstukken, gerelateerd aan het Schoonselhof, niet altijd gebruikt worden. Uit getuigenissen van de joodse gemeenschap tekenden we op dat het voor joodse Antwerpenaren in de oorlogsjaren niet mogelijk was om een vergunning (tijdelijk of eeuwigdurend) aan te kopen. Rest de vraag: doelt men in deze stukken met tijdelijke vergunningen op ofwel

- Effectief betaalde kortlopende vergunningen van 15 jaar.
- De later omschreven 'gratis' begravingen, die niet gekocht konden worden, die mogelijk eveneens een duur van 15 jaar kenden.

Wat zeker is: uit de archieven blijkt dat verlenging van deze 'vergunningen' niet mogelijk was (wat toch kan wijzen op het ontbreken van concessies/vergunningen, vermits concessieloze graven niet verlengd konden worden – ook niet in de toenmalige lokale reglementering. Dit gegeven is tekenend voor de complexiteit van het dossier, maar maakt uiteraard voor de joodse gemeenschap weinig verschil op het ogenblik van de ruiming: er is geen verlenging mogelijk op het Schoonselhof.

- Na deze overbrengingen valt het begraven op de perken I-J-K gedurende meerdere decennia nagenoeg stil.
- Begin 21ste eeuw worden er opnieuw sporadisch mensen begraven op deze perken. De joodse gemeenten begraven nog steeds overwegend in Putte (NL).
- 2017: studie door T. Ingels en C. De Spiegeleer naar de historiek van de joodse perken op het Schoonselhof.

2.2. Historische ontwikkeling van de joodse perken: van Kiel naar Schoonselhof

2.2.1. Geschiedenis van het historische joodse perk op de Schoonselhofbegraafplaats. Het Antwerpse beleid rond joodse graven in de 19^e en 20^e eeuw (bijdrage van dr. Christoph De Spiegeleer, Liberaal Archief)²

De drie erkende joodse gemeenten in Antwerpen (de Israëlitische, de orthodoxe en de Portugese) begraven over het algemeen hun leden in het Nederlandse Putte, en niet op de stedelijke Schoonselhofbegraafplaats.³ In de literatuur wordt voornamelijk aandacht besteed aan de begraafplaats voor Antwerpse joden in Putte. De Antwerpse parkbegraafplaats te Hoboken beschikt nochtans ook over bijna 100-jaar oude joodse perken met funerair erfgoed van groot cultureel belang, gaande van 19e-eeuwse stèles met Hebreeuwse opschriften tot modernistische graven. Deze bijdrage geeft een chronologisch overzicht van de schikkingen die het Antwerpse stadsbestuur doorheen de 19e en 20e eeuw heeft getroffen met joodse gemeenschappen rond grafinfrastructuur. Elk stuk vangt aan met een bredere contextschets om de beslissingen en overeenkomsten in een juist en evoluerend historisch kader te kunnen plaatsen. Deze algemene historische schetsen steunen op twee standaardwerken rond het joodse leven in Antwerpen: Veerle Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen: de heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)* (Amsterdam, Aksant, 2008) en Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt, Lannoo, 2000). Korte kaderteksten bieden de belangrijkste conclusies voor elke periode. De meer gedetailleerde uiteenzetting zijn grotendeels gebaseerd op het administratieve archiefmateriaal dat werd teruggevonden op het Schoonselhof.

2.2.1.1. Lange 19^e eeuw

Breed historisch kader

Voor het begin van de eerste migratiegolven uit Oost-Europa vanaf het einde van de negentiende eeuw woonden in België amper een 5000 tal joden. Vaak waren het joden van Franse, Nederlandse of Duitse afkomst. De Israëlitische Gemeente van Antwerpen, de oudste Antwerpse joodse gemeente, werd reeds in 1816 wettelijk erkend. Toen telde de gemeente maar een honderdtal zielen. De gemeente bestond voor een groot deel uit Nederlandse joden en in mindere mate joden afkomstig uit Elzas-Lotharingen. In de jaren 1880 en 1890 kwamen een omvangrijke immigratie op gang vanuit het Russische Rijk en het Oostenrijks-Hongaarse rijk. De armoede onder deze nieuwkomers was steeds manifest aanwezig. De immigratie vanuit Oost-Europa zorgde voor de oprichting van nieuwe orthodoxe gemeenten in Antwerpen op het einde van de 19^e eeuw. De Russisch-Poolse gemeente *Machsike Hadas* organiseerde zich in 1892. De Hollandse Joden van de Antwerpse Israëlitische Gemeente hielden in tegenstelling tot de Oost-Europese nieuwkomers minder vast aan strikte

² Dit onderdeel werd reeds uitvoerig bestudeerd in volgende studie: T. Ingels en C. De Spiegeleer. Studie van de historisch joodse perken (I-J-K) (Begraafperken der Israëlitische gemeenten van Antwerpen) - Begraafplaats Schoonselhof, Antwerpen, INTRO Cultuur en Media, 2017 (studie in opdracht van de dienst begraafplaatsen Antwerpen)

³ Jean-Philippe Schreiber, "Joodse gemeenten, instellingen en organisaties", in Guy Vanthemsche & Patricia Van den Eeckhoudt, *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19^e-21^e eeuw. Derde herziene uitgave. Volume II*, Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2017, p. 1263.

religieuze voorschriften. Deze oudere migrantenlaag was geïntegreerd binnen de Antwerpse samenleving.

Schikkingen tussen Antwerpse stadsbestuur en joodse gemeenschappen rond religieuze funeraire infrastructuur

Het Antwerpse stadsbestuur en de Israëlitische Gemeente van Antwerpen, de oudste erkende gemeente, vonden via overleg steeds een schikking om tegemoet te komen aan de vraag vanuit de joodse gemeenschap naar confessionele perken en uitbreiding van deze perken bij toenemend plaatsgebrek. De Russisch-Poolse orthodoxe gemeente *Machsike Hadas* en de *Nederlandse Israëlitische Begrafenisvereniging Antwerpen*, opgericht door Nederlandse joden, kozen in het eerste decennium van de 20^e eeuw om gronden aan te kopen in Putte om daar hun leden te begraven volgens de joodse ritus met de garantie van eeuwige onverstoorde rust. Hierdoor kwamen sinds de vroege 20^e eeuw op de Kielbegraafplaats vaak enkel nog gelaïciseerde geassimileerde joden en joden met een sterke band met Antwerpen terecht.

In oktober 1828 besliste de stad Antwerpen om een joods gedeelte aan te leggen op de Kielbegraafplaats. Voordien dienden de Antwerpse joden nog in Brussel begraven te worden. Het joodse perk werd een eerste maal vergroot in 1862.⁴ Na het aantreden van een nieuw liberaal bestuur in 1872 werden katholieken en vrijdenkers niet meer van elkaar gescheiden op de Kielbegraafplaats. Het stadsbestuur behield evenwel het Joodse confessionele perk op de Kielbegraafplaats, en het joodse gedeelte bleef ook open nadat de Kielbegraafplaats voor gewone begravingen werd gesloten in 1921.⁵ Door de migratiegolven uit Oost-Europa op het einde van de 19^e eeuw kampte het joodse gedeelte aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog met acuut plaatsgebrek voor eeuwige concessies. In 1910 en 1913 resulteerde overleg tussen de betrokken actoren (vertegenwoordigers van de beheerraad van de Israëlitische Gemeente, de hoofdbouwmeester van de stad en de hoofdtoezichthouder van de Kielbegraafplaats) tot door het college goedgekeurde uitbreidingen van het Joodse gedeelte.⁶ De Israëlitische Gemeente betaalde de stad vanaf 1920 een jaarlijkse som voor het onderhoud van het joodse gedeelte op de Kielbegraafplaats. Op deze manier wenst ze een einde te maken aan de verwaarloosde en onverzorgde indruk van de graven op de joodse perken.⁷

Het betalen van de begrafeniskosten was voor arme joodse Nederlandse families in Antwerpen inderdaad vaak een hele opgave. In 1884 richtte sigarenfabrikant Henri Frechie de *Nederlandse Israëlitische Begrafenisvereniging Antwerpen* op. Deze begrafenisvereniging verzekerde arme Nederlandse joodse families in België mits een kleine maandelijkse bijdrage een behoorlijke begrafenis volgens joodse ritus. In 1908 kocht de vereniging in het Nederlandse Putte een stuk grond aan om als begraafplaats in gebruik te nemen. De Belgische wetgeving bood immers geen garantie voor eeuwige onverstoorde grond. De eeuwige door de stad verleende concessies werden niet voldoende geacht. In Nederland kon niet overgegaan worden tot de ontruiming van joodse begraafplaatsen. De joodse

⁴ Ephraïm Schmidt, *Geschiedenis van de joden in Antwerpen*, Antwerpen, S.M. Ontwikkeling, 1963, p. 89-90.

⁵ *Gemeentebld Antwerpen*, nr 11, jaargang 1874, zitting van 10 maart 1874, 413-16; *Gemeentebld van Antwerpen*, nr 17, jaargang 1921, zitting 3 oktober 1921, 458.

⁶ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, beraadslaging zitting college 18 januari 1910 en briefwisseling beheerraad synagoge en college, januari 1911; beraadslaging zitting college 31 oktober 1913 en briefwisseling beheerraad synagoge en college, september-november 1913.

⁷ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief beheerraad synagoge aan college, 23 juli 1920 en brief De Laete aan college, 4 mei 1920.

begraafplaats van de vereniging werd op 20 mei 1910 ingewijd.⁸ De in 1892 opgerichte orthodoxe gemeente *Machsike Hadas* voor joden van Oost-Europese oorsprong (Rusland, Polen) en de orthodoxe gemeente *Shomre Hadas* (ontstaan in 1920 op initiatief van de religieuze zionistische beweging) kochten in 1910 en 1921 ook stukken grond aan in Putte om er begraafplaatsen voor hun leden te openen.⁹

De oudste Israëlitische gemeente van de stad, onder voorzitterschap van Arthur Fribourg (1848-1915), liet in 1911 expliciet weten dat ze niet wenste de grens over te steken. Als oudste erkende gemeente hechtte ze er belang aan haar doden in Antwerpen te kunnen begraven. Deze gemeente had nu eenmaal nauwe banden met de Scheldestad en kende een traditie van overleg met het stadsbestuur. Daarbij werd vanuit beheerraad van de gemeente gerekend op de goede wil van het stadsbestuur om op de nieuwe Schoonselhofbegraafplaats een voldoende groot joods gedeelte in te richten.¹⁰ Gezien de orthodoxe gemeenten in Antwerpen gebruik maakten van de perken in Putte kwamen weinig of geen orthodoxe en conservatieve joodse families terecht op de joodse perken van de Kielbegraafplaats en de Schoonselhofbegraafplaats.

2.2.1.2. Interbellum

Breed historisch kader

In de jaren 1920 kwam een tweede massale migratiegolf op gang van Oost-Europese, voornamelijk Poolse, joden. De levenswijze van de overwegend niet-vrome en geassimileerde Nederlandse joden stond opnieuw in schril contrast met de gebruiken bij de recente Oost-Europese migranten. In 1931 fuseerde *Shomre Hadas* met de Israëlitische Gemeente, de oudste Antwerpse joodse gemeente. De naam van Israëlitische Gemeente bleef behouden.

Overleg tussen Antwerpse stadsbestuur en joodse gemeenschappen rond religieuze funeraire infrastructuur

Tijdens het interbellum zien we een voortzetting van een 19^e-eeuwse traditie van overleg en afspraken tussen het Antwerpse stadsbestuur en de Israëlitische Gemeente van Antwerpen rond confessionele perken en hun uitbating op de nieuwe stedelijke Schoonselhofbegraafplaats. Het voorbehouden van een gedeelte op de Schoonselhofbegraafplaats voor de joodse gemeenschap werd nergens expliciet vastgelegd in een reglement om juridische discussies te vermijden¹¹.

De beheerraad van de Israëlitische Gemeente van Antwerpen vroeg bij de ingebruikneming van de nieuwe Schoonselhofbegraafplaats om percelen voor personen die de joodse godsdienst beleden voor te behouden.¹² Op 10 oktober 1921 besloot waarnemend katholiek burgemeester Lebon dat de vraag

⁸ E. Schmidt, *Geschiedenis van de joden*, p. 101-102; Veerle Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen: de heropbouw van de joodse gemeenschap in Antwerpen na de Tweede Wereldoorlog (1944-1960)*, Amsterdam, Aksant, 2008, p. 165.

⁹ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, briefwisseling college en A. Wolff, februari-juli 1910; E. Schmidt, *Geschiedenis van de joden*, p. 102.

¹⁰ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief beheerraad synagoge aan college, 12 januari 1911.

¹¹ Alhoewel uit alles bleek dat op beide begraafplaatsen de perken voor de Israëlitische gemeenschap werden voorbehouden.

¹² Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief De Laete aan college, 14 juni 1921; rapport 'begraafplaatsen, afzonderlijke beslotene plaatsen voorbehouden aan de verschillende beoefende godsdiensten', 14 juli 1921.

van de gemeente zou worden ingewilligd door een gedeelte van de begraafplaats tegen de Moerelei voor te behouden voor joden, tot genoegen van de beheerraad.¹³ Dit was een pragmatische regeling die nergens expliciet werd neergeschreven in een reglement omdat een dergelijke overeenkomst in conflict was met de rechtspraak rond deze kwestie.¹⁴ In de jaren 1950 bleken de directie van de begraafplaats en de stadsdienst rechtszaken zich goed bewust dat de situatie op het Schoonselhof in strijd was met de manier waarop de kerkhovenstrijd in de late 19^e eeuw was beslecht.¹⁵ De joodse gemeenten kregen van het stadsbestuur, dat zich weliswaar tolerant opstelde ten aanzien van confessionele compartimentering voor joodse graven, nooit de volledige garantie op papier dat op het joodse gedeelte uitsluitend joden mogen worden ter aarde besteld.

De beheerraad van de Israëlitische Gemeente was op de nieuwe stedelijke begraafplaats net als op het Kiel begaan met een verzorgde indruk van het joodse gedeelte. Ze maakte sinds 1931 gebruik van de onderhoudsdiensten van de stad voor het onderhoud van de graven van onvermogen joden op de Schoonselhofbegraafplaats.¹⁶ In 1922 waren de wettelijke functies van de Israëlitische Gemeente van Antwerpen reeds uitgebreid tot twee rabbijnen.¹⁷ Rond de uitbating en vormgeving van het joodse gedeelte op de Schoonselhofbegraafplaats stond rabbijn Joseph Wiener (1870-1943), tussen 1904 en 1931 verbonden aan de synagoge van de Israëlitische Gemeente, in overleg met de directie van de Schoonselhofbegraafplaats.¹⁸

Tegen 1933 dienden de gewone graven op het oude Israëlitische gedeelte van de Kielbegraafplaats geruimd te worden.¹⁹ In 1933 werden de stoffelijke resten van joden wiens concessie op de Kielbegraafplaats was verlopen door de Frechie-stichting (de nieuwe naam van de *Nederlandse Israëlitische Begraafnisvereniging Antwerpen*) met toelating van de Antwerpse overheid, opgegraven en opnieuw aan de aarde toevertrouwd in Putte.²⁰

2.2.1.3. Tijdens de oorlog

Breed historisch kader

De joodse bevolking in Antwerpen werd verhoudingsgewijs in België het grootste slachtoffers van de jodenvervolging en – uitroeiing. 9.009 van de 13.779 (in maart-mei 1942) geregistreerde joden werden vanuit de Dossinkazerne te Mechelen gedeporteerd (65 procent). Voor de Antwerpse joden was de houding van de lokale autoriteiten dramatisch. Joden werden in Antwerpen reeds in november 1940 geregistreerd. In april 1941 werden de Antwerpse joden het slachtoffer van een pogrom. De Antwerpse gemeentediensten hielpen zonder verzet mee aan het verdelen van davidsterren en het

¹³ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, beraadslaging zitting college 10 oktober 1921 en brief beheerraad aan burgemeester Lebon, 30 september 1921.

¹⁴ Archief Begraafplaats Schoonselhof, XIII 5, Israëlietische begraafplaats Schoonselhof, brief college aan stadsadministratie Marcinelle, 30 september 1927.

¹⁵ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief Gaublonne aan college, 28 maart 1957 en brief Stubbe aan college, 3 mei 1957.

¹⁶ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, briefwisseling beheerraad en college, februari-juni 1931 en beraadslaging zitting college 3 juni 1931.

¹⁷ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen*, p. 158-159.

¹⁸ Archief Begraafplaats Schoonselhof, XIII 5, Israëlietische begraafplaats Schoonselhof, brief Wiener aan directeur, 3 juli 1928; brief aan college, 12 augustus 1926.

¹⁹ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief De Laete aan college, 11 maart 1932.

²⁰ Anne-Mie Havermans, "Levensbeschouwing in de dood" in *Schoonselhof, Nu! Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool*, Antwerpen, Erfgoedcel Antwerpen, 2005), p. 250; <http://www.frechie-stichting.org/index.php/geschiedenis>

kenmerken van de identiteitskaarten van joden. Bij de razzia's in augustus 1942 legden burgemeester Leon Delwaide, de Procureur des Konings Edward Baers en hoofdcommissaris Jozef De Potter de Duitsers geen strobreed in de weg. De Antwerpse politie verleende haar medewerking aan de razzia's, een unicum in de geschiedenis van de jodenvervolgung in België.

Overleg tussen Antwerpse stadsbestuur en joodse gemeenschappen rond religieuze funeraire infrastructuur

De Dienst Begraafplaatsen en het stadsbestuur besloten tijdens de bezetting een deel van een perk Z in gebruik te nemen voor joodse graven wegens plaatsgebrek op de oude perken. Overbrenging naar Putte was immers niet meer mogelijk. Enige uitzonderingsmaatregelen voor betaling van de concessies van de getroffen joodse gemeenschap werd in moeilijke oorlogsomstandigheden door de bestuurder van de begraafplaatsen en het college niet in overweging genomen, gezien het gevaar van precedentswerking.

Tijdens de bezetting organiseerden Antwerpse joodse begrafenisverenigingen zich in de *Vereenigde Israëlietische Begraafverenigingen*. Deze bleef actief tot in september 1943.²¹ Overbrenging naar Putte werd door de bezetter niet meer toegelaten. De Antwerpse joodse begrafenisverenigingen dienden in tijden van economische en sociale uitsluiting door de bezetter heel wat kosteloze begrafenissen op het Schoonselhof te organiseren. Binnen de begrafenisvereniging van de Israëlitische Gemeente was voor het jaarlijks onderhoud van de graven op het Schoonselhof reeds in 1941 geen geld meer beschikbaar.²² Het stadsbestuur liet ten aanzien van de begrafenisvereniging van de orthodoxe gemeente *Machsike Hadas* geen opschorting toe voor het betalen van vergunningsprijzen voor de graven van onbemiddelde joden op het joodse gedeelte. Deze beslissing werd genomen op basis van een negatief advies van de Dienst Begraafplaatsen. De bestuurder van de begraafplaatsen, Brusselairs, vreesde hiermee immers precedents te creëren.²³ Door de oorlogsomstandigheden werden veel vergunningen voor 15 jaar aangevraagd.²⁴ Tijdens de oorlog kampte het joodse gedeelte tegen de Moerelei met plaatsgebrek. In mei 1942 besloot het college op voorstel van de bestuurder van de Antwerpse begraafplaatsen om een deel van perk Z voor te behouden voor tijdelijke vergunningen voor joden.²⁵

2.2.1.4. Na Wereldoorlog II

Breed historisch kader

Het Belgische rechtssysteem was na het einde van de Tweede Wereldoorlog niet voorbereid om juridisch adequaat tegemoet te komen aan de zwaar getroffen en uitgedunde joodse gemeenschap. Als minderheidsgroep, waarvan slechts een klein deel de Belgische nationaliteit bezat, was hun invloed op de politieke besluitvorming gering en werden er weinig uitzonderingswetten voor joden uitgevaardigd. De liberale en geassimileerde strekkingen die zich binnen de joodse gemeenschap in Antwerpen sinds de vroege 19^e eeuw hadden gemanifesteerd, met de Nederlandse joden en de meer liberale strekking binnen *Shomre Hadas*, verdween na 1945 stilaan van het toneel. De orthodoxie nam

²¹ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen*, p. 188

²² Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joodse gedeelte, brief Chevra Kadisha van de Israëlietische gemeente aan Brusselairs, 7 februari 1941.

²³ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief Chevra Kadisha Machsiké Hadass aan college, 14 mei 1940; beraadslaging zitting college 30 juli 1940; brief Brusselairs aan college, 29 juli 1940.

²⁴ Archief Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, Joodse vergunningen 1957-1964, brief Gaublonne aan schepenen Financiën, 28 oktober 1957.

²⁵ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief Gaublonne aan college, 17 februari 1959; beraadslaging zitting 28 mei 1942; brief Brusselairs aan college, 30 april 1942.

in het Antwerpse joods religieus leven een steeds dominantere positie in, nu heel wat liberaalgezinde joden waren verdwenen of geen invloed meer hadden in de officiële gemeenten.

Bij de bevrijding besloten de twee grootste vooroorlogse orthodoxe joodse gemeenten, *Shomre Hadass* en *Machsike Hadas*, om samen verder te gaan als de *Verenigde Israëlitische Gemeenten* om de eenheid in de zwaar getroffen joodse gemeenschap te versterken en om opnieuw een joods religieus leven in de stad uit te bouwen. In 1958 gingen beide gemeenten alweer elk hun eigen weg.

Overleg tussen Antwerpse stadsbestuur en joodse gemeenschappen rond religieuze funeraire infrastructuur

In de loop van de jaren 1950 en 1960 was men binnen de Dienst Begraafplaatsen bezorgd over de verwaarloosde indruk van de joodse perken op de Schoonselhofbegraafplaats. Er werd weinig of geen ruimte gelaten om uitzonderingen toe te staan op de joodse perken voor het verwijderen van verlopen tijdelijke concessies die waren aangegaan in het interbellum en tijdens de oorlogsjaren. Na de oorlog namen de godsdienstige begrafenisverenigingen een centrale rol in de heropbouw van de religieuze joodse gemeenschap in Antwerpen. Deze begrafenisverenigingen richtten zich net als de meer liberale *Frechie-stichting* zoals vanouds op Putte. Er was in deze kringen geen vraag om perken op de Schoonselhofbegraafplaats uit te baten. Begin jaren 1960 werd uiteindelijk door de joodse begrafenisverenigingen besloten de stoffelijke resten van de joden die tijdens de oorlog op de stedelijke begraafplaats van Antwerpen waren ter aarde besteld, en wiens concessies waren verlopen, op te graven en te herbegraven in Putte. Het stadsbestuur faciliteerde deze opdracht door een vrijstelling van belastingen op opgravingen.

Na de oorlog werden orthodoxe joodse begrafenisverenigingen snel opnieuw in werking gesteld. Er kwam een *Unie der Israëlitische Begravenisgenootschappen* tot stand, vooral bestuurd door streng orthodoxe joden. In 1949 kwam de unie als *Chevra Kadiesja Beth Hachaim* onder het beheer van de *Verenigde Israëlitische Gemeenten* (VIG). De *Chevra Kadiesja* nam als begrafenisvereniging van de VIG de taak op zich alle joden die tijdens de oorlog een niet-joodse begrafenis en rustplaats hadden gekregen te exhumeren en alsnog joods te begraven (diegene die uit een deportatietrein gesprongen waren of joden die in de loop van de oorlog in tuinen werden begraven).²⁶ De *Frechie-stichting* was als Nederlands joodse begrafenisvereniging door de oorlogsjaren zwaar getroffen en toonde zich direct na de oorlog erg actief in het herstellen van haar begraafplaats te Putte.²⁷ Op 25 juni 1945 werd in Putte hervat met het begraven van in Antwerpen overleden joden.²⁸ In 1948 werd een groot aantal graven overgebracht van de Kielbegraafplaats naar de Schoonselhofbegraafplaats. Het ging voornamelijk om vergunningen van het nieuwe Israëlitische gedeelte dat in de vroege 20^e eeuw het oude gedeelte uit 1828 had aangevuld.²⁹

Het aantal begravingen van joden op de perken I, J en K was in de jaren 1950 door het succes van de begraafplaats in Putte vrij beperkt maar er was plaatsgebrek en de perken gaven een onverzorgde indruk gezien lange tijd niet aan ruiming werd gedaan en het gebrek aan familieleden om de graven te verzorgen. De directeur van de begraafplaats, A. Gaublomme, was in de tweede helft van de jaren

²⁶ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen*, p. 188-189, 173-186.

²⁷ V. Vanden Daelen, *Laten we hun lied verder zingen*, p. 192-193; Anne-Mie Havermans, "Levensbeschouwing in de dood", p. 263.

²⁸ Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joods gedeelte, brief burgemeester Putte aan burgemeester Antwerpen, 3 juni 1964.

²⁹ Anne-Mie Havermans, "Levensbeschouwing in de dood", p. 249.

1950 en vroege jaren 1960 van mening dat de stad geen rekening meer kon houden met de impact van de oorlogsomstandigheden op de joodse gemeenschap voor uitzonderingsmaatregelen.³⁰

In december 1957 werden in opdracht van de afdeling begrafenissen van de VIG, na druk vanuit de directie van de stadsdienst begraafplaatsen, 93 graftekens op de perken I, J en K afgebroken en weggevoerd. Het ging om graftekens van vervallen vergunningen die werden verleend in de jaren 1921-1941, met dus ook nog graftekens van vergunningen voor joden die tijdens de bezetting in 1940-1941 het leven lieten.³¹ Dit kon voor pijnlijke situaties zorgen wanneer nazaten in het buitenland te weten kwamen dat de stad in samenspraak met de de begrafenisvereniging van de VIG reeds tot ruiming was overgegaan van de vervallen graftekens van familieleden, die in het begin van de bezetting waren overleden.³²

Begin jaren 60 werden de joodse instellingen die verantwoordelijk waren voor het regelen van begrafenissen door Gaublonne, op de hoogte gebracht dat tijdelijke concessies die verleend waren voor tijdens de oorlogsjaren overleden joden reeds verscheidene jaren verlopen waren. Een definitieve ruiming van tientallen graven (voornamelijk zonder grafsteen³³) in de perken J en Z van het Schoonselhof werd gepland.³⁴ Om opruiming van deze stoffelijke resten te voorkomen besloten de begrafenisverenigingen van de twee Antwerpse orthodoxe gemeenten *Shomre* en *Machsike Hadas* (inmiddels niet meer verenigd in de VIG) en de *Frechie-stichting* om de overdracht van de stoffelijke resten van deze joden naar hun begraafplaats in Putte te organiseren. In heel wat gevallen kon de familie niet meer opgespoord worden. Het verlengen van de concessies op het Schoonselhof was geen optie voor de voorzitters van de joodse gemeenten en de *Frechie-stichting* omdat in dat geval grafstenen dienden opgericht te worden en deze operatie veel te duur was. Daarenboven speelde natuurlijk mee dat de concessies in Antwerpen niet voldoende werden geacht om aan de eeuwige onverstoorde rust te voldoen³⁵. De begrafenissen vonden tijdens de oorlog trouwens noodgedwongen plaats op het Schoonselhof, en niet te Putte. Het ging om de stoffelijke resten van ongeveer 110 personen.³⁶ In de zitting van 25 oktober 1963 besloot het college de joodse gemeenten vrij te stellen van de gebruikelijke belasting per opgraving wegens de “uitzonderlijke omstandigheden die die de bijzetting van de overleden joden tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 op de begraafplaats Schoonselhof onafwendbaar hebben gemaakt.”³⁷

³⁰ Archief Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, brief Gaublonne aan college, 4 juni 1957 en brief Gaublonne aan college, 5 juni 1963.

³¹ Archief Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, Joodse vergunningen 1957-1964, verklaring Glatt, 2 december 1957 en brief Gaublonne aan VIG, 22 juni 1957.

³² Archief Begraafplaats Schoonselhof, 4. Ereperk I-J / Joodse gedeelte, brief Gaublonne aan college, 21 oktober 1958 en brief Gaublonne aan college, 28 maart 1957.

³³ Dit duidt wellicht op kosteloze lijnen, of op geconcedeerde graven waarop de plaatsingsplicht niet werd nagekomen, waardoor de concessies na een eventuele verwaarlozingsprocedure werden stopgezet.

³⁴ Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, Joodse vergunningen 1957-1964, brief Gaublonne aan Israëlitische Gemeente, 4 februari 1963.

³⁵ Het ging immers om concessies die genoteerd werden als ‘concessies – DUUR BEGRAAFPLAATS’. Deze werden dus nooit ingeschreven als eeuwigdurend. Eindigheid (bij sluiting van de begraafplaats) is bij dit type concessie dus wel mogelijk.

³⁶ Archief Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, brief voorzitters Israëlitische gemeente ‘Schomré Hadass’ Antwerpen en Israëlitische Orthodoxe gemeente ‘Machsiké Hadass’ en ‘Frechie-stichting’ aan college, 20 mei 1963; Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, Joodse vergunningen 1957-1964, lijsten ontgraving Schoonselhof naar Putte.

³⁷ Anne-Mie Havermans, “Levensbeschouwing in de dood”, p. 250-251; Begraafplaats Schoonselhof, XIII 21, Joodse vergunningen 1957-1964, beraadslaging zitting college 25 oktober 1963.

2.2.2. De Joodse bevolking in Antwerpen

Het voorliggende rapport vertelt het verhaal van de perken I-J-K op het Antwerpse Schoonselhof. Deze is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de joodse bevolking in Antwerpen. Het zou ons echter te ver leiden om ook die bredere context van het verhaal ook op te nemen in dit rapport. Het verhaal van de Joodse bevolking in Antwerpen is bijzonder lang en complex om te vertellen. Er verschenen in de loop van de voorbije decennia enkele interessante studies die dit kader bijzonder goed geschetst hebben. De onderzoekers verwijzen voor een diepgaande studie dan ook consequent naar twee belangrijke publicaties, die de vele aspecten van de geschiedenis van de Joodse bevolking in de stad goed documenteren en toelichten, met name het werk van Schmidt en Gunzburg (1963) en dat van L. Saerens (2004).

Bovendien is het aantal graven dat vandaag nog op de perken I-J-K gevonden kan worden, eerder beperkt. Het rapport zal vooral uitgaan van de nog bestaande grafmonumenten en van daaruit de relevante informatie brengen die de linken met Antwerpen en het Schoonselhof illustreren. Op die manier kan een nieuw stuk van deze Antwerpse geschiedenis worden belicht.

2.2.3. De historische joodse perken: enkele referentiekaders

Om de geschiedenis van de perken I-J-K goed te begrijpen zijn enkele referentiekaders nodig, die gelinkt kunnen worden aan het begrippenkader joods/Israëlitisch en enkele belangrijke ontwikkelingen van de joodse gemeenschappen in Antwerpen in de voorbije eeuwen.

Joods of joods?

In de loop van de geschiedenis zijn verschillende benamingen gebruikt voor de perken I-J-K. Vandaag spreken we van de historische joodse perken, omdat deze naam algemener is, en beter aansluit bij de context en de geschiedenis van deze perken. In het verleden – en vooral in de archiefstukken – is er meestal spraken van de perken van Israëlitische gemeenten van Antwerpen. Maar wat houdt dit in principe in?

Voor veel onderzoekers is het bijzonder moeilijk om te omschrijven wat er begrepen wordt onder de term ‘joods’. De betekenis is zeker niet éénduidig en hangt af van heel veel diverse factoren, die samenhangen met de lange joodse geschiedenis. De onderzoekers wijzen op een goede omschrijving die gegeven wordt in het boek van Saerens:

“Linguïstisch gezien is ‘jood’ synoniem met ‘Israëliet’ en gaat het om iemand die tot het joodse volk behoort of die het joodse geloof aanhangt. Het hoeft geen uitvoerig betoog dat we de joden niet louter als een religieuze groep kunnen omschrijven. Sedert de 19de eeuw was er - net zoals onder de Belgische bevolking – sprake van een toenemende secularisatie binnen het jodendom. Het religieuze criterium zou betekenen dat gelaïciseerde joden niet meer als joden zijn te beschouwen. Voor de toeschrijving van iemand tot het joodse volk bestaan geen objectieve maatstaven. Religieuze, economische, culturele, geografische, ‘raciale’, nationalistische, politieke, geschiedkundige en juridische criteria schieten tekort.

Wie we tot het jodendom rekenen is eerder subjectief en dus artificieel. Het kan gaan om ‘zij die zichzelf als dusdanig beschouwen en hiervoor publiekelijk uitkomen, hetzij individueel, hetzij door deelname aan een politieke, culturele of sociale groepering, die zich als joods omschrijft’. Die definitie, in feite een vorm van zelfdefiniëring, volstaat niet voor ons onderzoek. Ze sluit immers die joden uit die zich hadden

losgemaakt van hun zogenaamd joodse wortels, of die tradities helemaal hadden verworpen, maar die door niet-joden toch als nog als joden werden beschouwd”³⁸.

Deze omschrijving kunnen we ook toepassen op de overledenen die begraven werden op de historische joodse perken, en dit situeert meteen de problematieken die daarmee gepaard gaan. We kunnen met ander woorden tal van identificatievormen met de joodse cultuur en het joodse geloof aantreffen. Dit zomaar voorbijgaan of generaliseren zou fout zijn, omdat we dan heel wat nuances in de geschiedenis van het perk zullen missen. Algemeen mogen we enkel stellen dat al de boven beschreven factoren kunnen hebben bijgedragen tot de beslissing van de nabestaanden om iemand al dan niet te begraven op deze perken.

Een geschiedenis van immigratiegolven in Antwerpen

Een andere belangrijke factor die deze perken sterk heeft bepaald is de immigratieachtergrond van joodse families in Antwerpen. We vinden op de perken vooral namen die verwijzen naar families met een Nederlandse, Duitse, Poolse en Oekraïense herkomst. Dit is niet toevallig, maar bevestigt wel degelijk de link met de geschiedenis van de joodse bevolking in Antwerpen.

Deze geschiedenis wordt door zowel Schmidt als Saerens teruggebracht naar twee belangrijke immigratiegolven: deze uit de 18de-19de eeuw en een belangrijke migratiegolf eind 19de en begin 20ste eeuw. De dateringen van deze migratiegolven lopen uiteen:

Saerens spreekt van

- een beperkte migratiegolf tot en met 1870 (vanuit Nederland en het Duitse Rijnland naar Antwerpen) en een beperkte migratiebeweging (vanuit Elzas-Lotharingen naar Brussel, Aarlen en Namen) na de oprichting van de Belgische Staat.
- een veel omvangrijkere migratiegolf dateert hij vanaf 1880, die zowel socio-economische als antisemitische redenen had (pogroms in Oost-Europa). Deze vluchtelingen kwamen naar Antwerpen voor diverse redenen: de opkomende diamanthandel en de aanwezigheid van de Red-Star-Line maatschappij.³⁹

Schmidt splitst de eerste migratiegolf echter verder uit, met families die door diverse omstandigheden in Antwerpen terecht komen onder het Oostenrijks, Frans en het Hollands bewind⁴⁰. Gekoppeld aan deze migratiegolf ligt ook de oprichting van de ‘Hollandse Synagoge’ in de Bouwmeesterstraat.

Restanten van de familienamen van deze migratiegolf zien we ook nog op het Antwerpse Schoonselhof, met familienamen zoals ‘De Leeuw, De Vries, Rudelsheim, ...’ op de perken I-J-K.

Daarnaast wijzen heel wat graven op de oorsprong van families in Polen, Oekraïne en Letland. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld het graf van Pinchas Goldberg (geboren te Bialostok, 1871), Nico Gunzburg (geboren in Riga, Letland, 1882).

Dat families vanuit Krakau naar Antwerpen reisden is niet zo uitzonderlijk, vermits er eind negentiende eeuw ook een treinverbinding bestond tussen Krakau en Antwerpen. Families kwamen naar Antwerpen om te werken in bijvoorbeeld de diamantnijverheid, of zagen de stad enkel als transithaven, op weg naar Amerika via de stoomboten van de Red Star Line. Wie niet door de notoire medische controles raakte van Red Star Line, strandde meestal in Antwerpen. Vermits terugkeren meestal geen optie was (door de pogroms waarvoor families op de vlucht geslagen waren), zat er

³⁸ L. Saerens, p. XX

³⁹ Saerens, p. 6.

⁴⁰ Schmidt, pp. 66-94.

meestal niets anders op dan zich definitief in Antwerpen te vestigen, of te proberen naar één van de omringende grootsteden te gaan (London, Parijs, ...).

Alle auteurs en informanten vertellen van socio-culturele verschillen binnen de Antwerpse joodse gemeenschap zelf. De families die zich in de 18-19de eeuw vestigden kwamen terecht in hele andere omstandigheden en konden al snel voorname functies opnemen binnen het grote stedelijke weefsel. Zo vertelt ook Saerens dat in de 19de eeuw ook in deze gemeenschap secularisering tot stand kwam⁴¹. De families die later toekwamen kenden echter deze evolutie naar secularisering veel minder en hielden sterker vast aan tradities en geloofsgebruiken.

Ook deze elementen zijn bepalend voor onze huidige perceptie van de historische joodse perken. Eerst en vooral is het een foute inschatting om uit te gaan van één gemeenschap die een vastgelegde set heeft ontwikkeld aan gebruiken en tradities – al is dat vaak wel onze perceptie. Wel moeten we uitgaan van heel veel verschillende visies op hoe het joods zijn wordt beleefd, ook in en ter gelegenheid van de dodencultuur. De scope is dus vrij groot: families die hier rusten kunnen geseculariseerd zijn in de loop van de eeuwen, maar zich nog wel steeds sterk identificeren als een joodse familie – en bijgevolg vasthouden aan een joodse begraafplek en/of een joodse manier van begraven. Families kunnen ook sterker vasthouden aan een meer individuele of collectieve religieuze beleving, en van daaruit beslissen of ze al dan niet in Antwerpen of Putte begraven wensen te worden, in overleg met één van de Israëlitische Gemeenten waarmee ze verbonden zijn. Deze diversiteit maakt het omschrijven van de historische joodse perken er niet eenvoudig op, noch het omschrijven van de tradities en gebruiken die hier ‘vastgelegd’ kunnen zijn of beleefd worden.

Belangrijk is dat we in de eerste plaats deze rijke diversiteit onderkennen en nooit onderschatten ten aanzien van noden en vragen die gesteld worden. Bovendien moeten we ook beseffen dat deze rijke diversiteit een eigenheid is die sterk aanwezig is in alle Antwerpse manieren van omgaan met de dood, en zeker op de necropool Schoonselhof, waar we heel veel manieren van omgang met de dood op één dodenakker kunnen aantreffen.

De keuze voor teraardebestelling in Putte, en niet op de Antwerpse perken I-J-K kan diverse redenen hebben. Familiale verzekeringen, die afgesloten worden per familiehoofd, kunnen een achterliggende reden zijn om niet te begraven in Antwerpen. Families beslissen vaak om toch te kiezen voor een begraving in Putte, waar de Israëlitische Gemeenten een lange (eeuwige) grafrust ter beschikking kunnen stellen, veel langer dan wat we binnen de huidige wettelijke contexten in Vlaanderen kunnen bieden. Het verlengen van concessies is ook op het Schoonselhof uiteraard wel mogelijk, het Vlaamse decreet uit 2004 en de lokale reglementering bieden hier de nodige richtlijnen en beslissingskaders. De hernieuwing van de eeuwigdurende concessies is in principe onbeperkt in de tijd. Bovendien biedt het beheerplan nu de mogelijkheid om dit perk als erfgoedperk te beheren, met de mogelijkheid om graftekens als erfgoed te bewaren.

Voor sommige families is net die begraving in Antwerpse bodem dan weer om een andere reden ontzettend belangrijk: het feit dat men op het Schoonselhof, - en dus in Antwerpen - begraven is, maakt de band die iemand tijdens het leven had met Antwerpen, en de rol die iemand opnam in het Antwerpse stadsweefsel, op een zeer sterke wijze zichtbaar.

Het oorlogsverleden

Op de perken I en J rusten ook Belgische (en Britse) oud-strijders van WO I én WO II. Het gaat hierbij onder meer om de graven van Samuel Wellner en Abraham Geldzähler (overleden te Keiem in 1940,

⁴¹ Saerens XX

wiens graven sinds enige tijd ook gedecoreerd werden met de Belgische vlag), maar ook de graven van oudstrijder Celestin Kleinberg (overleden 1918), Georges Kleinberg (piloot bij de Royal Air Force, overleden in een luchtgevecht op 23 juni 1943) en luitenant Benjamin Pinkous (gesneuveld te Normandië op 24 augustus 1944).

Een ander probleem – en dat komt ook sterk terug in de archiefstukken – dat zich stelde na WOII is dat weinig familieleden terugkeerden na de oorlog. Velen kwamen om in concentratiekampen of waren gevlucht naar veiligere oorden, zonder terug te keren. De perken I-J-K kregen een troosteloze aanblik en al snel in de jaren 1950 werden de Verenigde Israëlitische Gemeenten gewezen op de verwaarloosde graven en perken. Het vinden van nabestaanden is na WOII echter geen sinecure, ook niet voor de Israëlitische Gemeenten zelf. Vaak is het lot van familieleden onbekend, of zijn familieleden nog steeds op zoek naar vermist geraakte familieleden. Families die wel zekerheid kregen over het lot van holocaustslachtoffers lieten na de oorlog de namen van de familieleden opnemen op de grafmonumenten: in dat geval zien we dus meer namen vermeld dan er effectief begraven zijn, met de vermelding dat iemand omkwam in deze vreselijke omstandigheden. Ook heel wat graven op perken I-J-K hebben dergelijke bijschriften toegevoegd gekregen.

Om familieleden op te sporen is het opmaken van registers en indexen soms niet voldoende. Tot op vandaag speuren families ook joodse begraafplaatsen en -perken af, in de hoop zo toch nog familieleden te traceren die zoek zijn geraakt. Net zoals veel genealogen vaak rondgaan op begraafplaatsen om familienamen te vinden, gebeurt dat ook in de joodse gemeenschap. Kort na de oorlog werden echter al heel wat joodse graven op de perken I-J-K verwijderd. Dit heeft zeker een enorme impact gehad op het gebruik van de perken in latere jaren en de stijgende voorkeur om in Putte (NL) te begraven.

Enkel diamantairs?

Heel wat graven op de perken I-J-K kunnen in verband gebracht worden met de Antwerpse diamanthandel en alle aanverwante activiteiten. Diamanthandelaars, -slijpers, -kooplui, goudsmiden, enz. komen in beeld. Heel wat voorname diamantairsfamilies zoals Adler, Birnbaum, Pressel, Tolkowsky, enz.⁴² vonden ook hun laatste rustplaats in Antwerpen. Toch mogen we niet uit het oog verliezen dat heel wat overledenen en hun families ook in andere sectoren actief waren. We vinden dokters, ingenieurs, tandartsen, directeurs, schrijvers en wetenschappers, enz. enz. Dit zal duidelijk blijken uit onderstaande graffiches (zie verder).

⁴² E. Schmidt, p. 106.

2.3. Conclusies historisch overzicht

De joodse perken hebben een lange geschiedenis, en kwamen als aparte perken tot stand op de Kielbegraafplaats onder de voorwaarden van het decreet van Napoleon (perken voor religieuze gemeenschappen). Ook bij hun overbrenging was dit decreet nog van kracht, en dit verklaart hun aanwezigheid vandaag. Er wordt slechts sporadisch nog begraven op deze perken, het betreft voornamelijk oude graven met langdurige concessies (en veel – in oorsprong – eeuwigdurende concessies die sterk ingeburgerd zijn in de joodse grafcultuur).

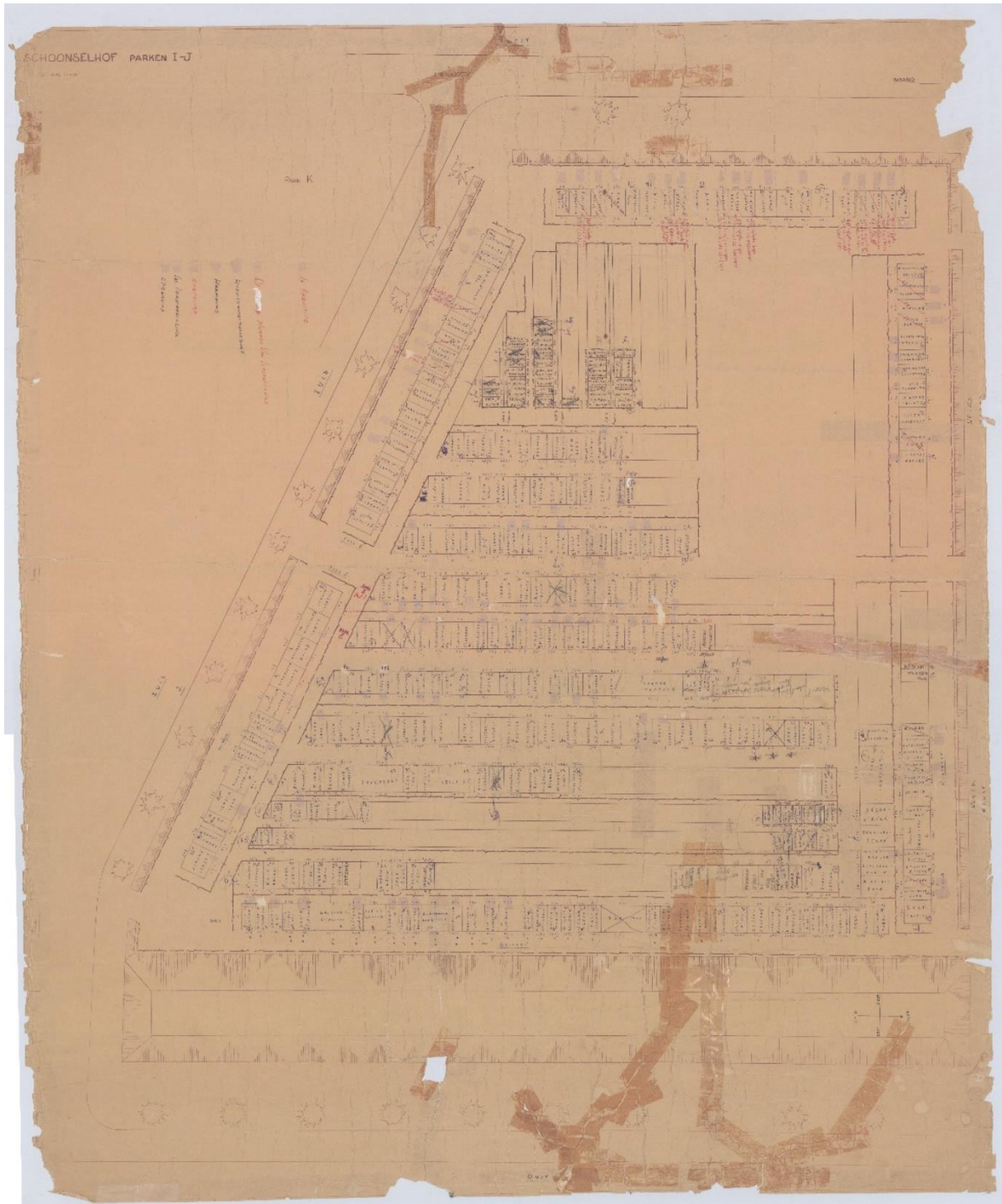
Gezien de historische ontwikkelingen rond deze perken, is het aan te bevelen deze perken in hun volledigheid te beheren als historische perken, met een maximale inzet op behoud van alle graven die anno 2022 nog aanwezig zijn. er zijn immers onder meer door overbrenging naar de joodse begraafplaatsen in Putte (NL) veel graftekens reeds verdwenen. Vandaag vormen de weinige joodse graven die hier nog gegroepeerd liggen de weinige stille getuigen van de joodse geschiedenis in Antwerpen. Ook op de rest van de begraafplaats verdient het aandacht om het joodse erfgoed maximaal te behouden (zowel op de ereperken, historische perken als op alle andere perken), zeker ook wanneer we de historische context hier in acht nemen. Meer dan op de andere historische perken en ereperken pleiten we hier voor een gedegen onderhoud(splicht) door de stad.

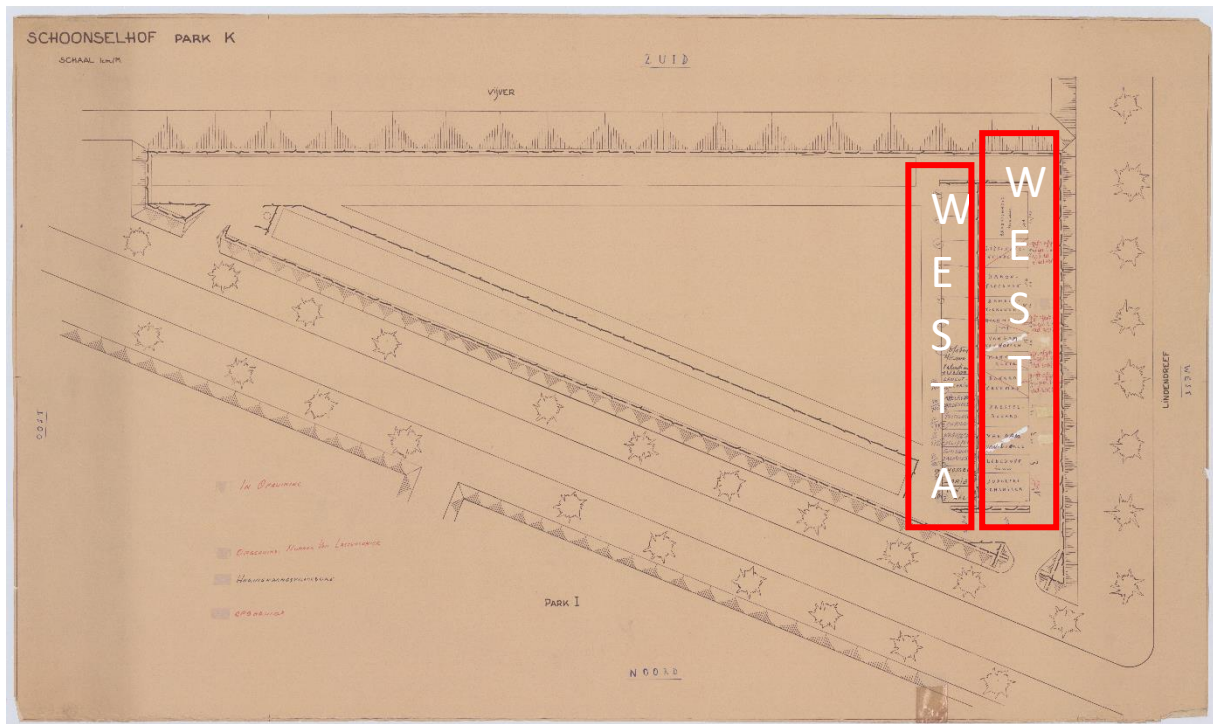
Hergebruik is binnen deze gemeenschap echter niet ingeburgerd. Hernieuwing van grafconcessies is zeker en vast mogelijk, maar niet imperatief voor het voortbestaan van deze rustplaatsen, gezien het unieke erfgoedkarakter van deze begraafperken. Het verdient aanbeveling deze graven als ZEN-erfgoed in te kleuren en ook bij visie en maatregelen voldoende na te gaan welk beheer hier gepast is.

3.1. Algemeen plan en plan met nummering van lijnen en nummerrichting

An aerial photograph of a study area with several red rectangles and labels. A blue line runs vertically through the center. Labels include 'Perk I' and 'Perk J' in blue boxes at the top, 'Perk K' in a blue box at the bottom left, 'WEST' vertically on the left, 'OOST' vertically on the right, 'ZOO RD' at the top, 'ND - D' at the bottom, 'VAK 1-3' in a rectangle, and 'F E F1 O1 W2 A B C1 D' in a row of rectangles. Yellow arrows indicate directions within the rectangles.

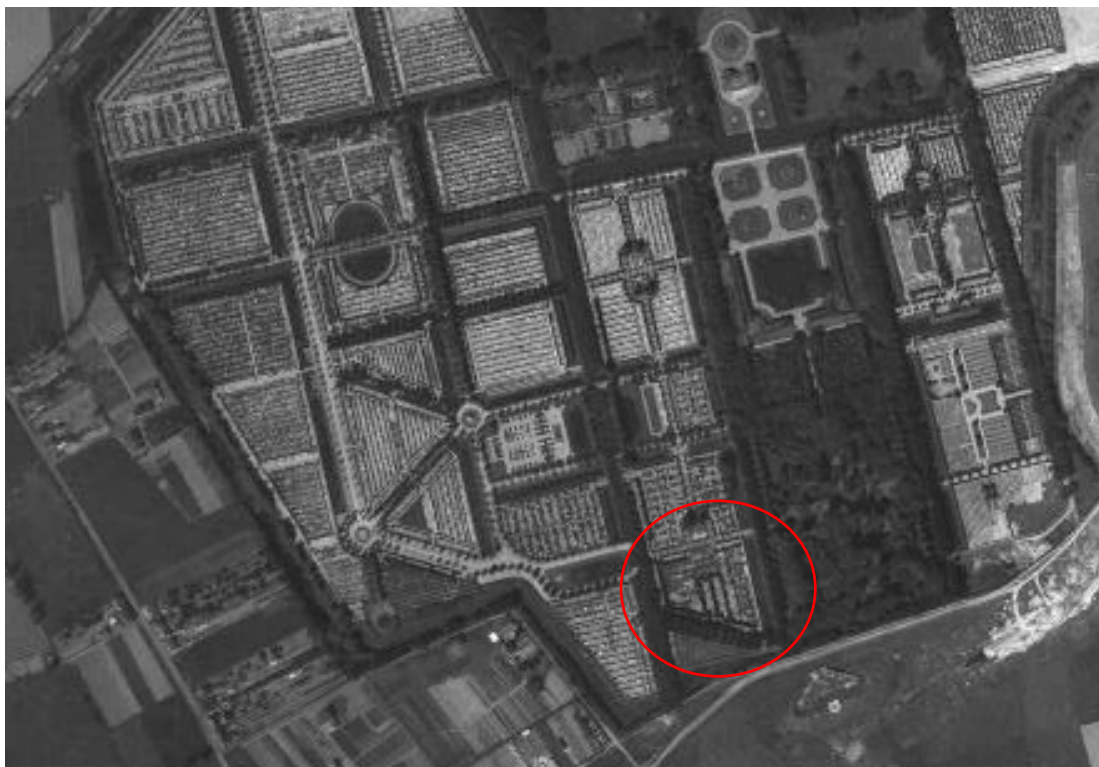
In het kasteelarchief worden plannen bewaard van de perken IJK. Deze documenteren grotendeels de situatie na de overbrengingen naar de Putse begraafplaatsen. Op het plan zien we voornamelijk dat tussen rijen A tot en met D alle tussenhagen hier nog ingetekend staan. Deze zijn vandaag (en sinds lang) grotendeels uit het landschap verdwenen.

Op perk K noteren we slechts twee lijnen: West A en lijn West

Een luchtfoto (1948) documenteert dat de perken IJK voor de overbrengingen naar Putte, behoorlijk vol lagen.

Figuur 1: luchtfoto 1948 (bron NGI/Cartesius): perken I en J liggen vol. Perk K is minder gevuld. Deze foto is genomen voor de overbrengingen naar de joodse begraafplaatsen in Putte

3.2. Algemene elementen en plan met nummering van lijnen en nummerrichting

Er werd in 2018 een uitvoerige studie opgemaakt over deze perken, die de historiek en het belang van deze perken op socio-cultureel vlak onderzocht. Heel wat graven werden daarbij ook uitvoerig geïnterviewd. De graven met Hebreeuwse teksten werden in het teken van die inventarisatie destijds ook vertaald door Emmanuel Glatt.

Deze nota wordt in bijlage toegevoegd.

Voor de huidige (beheersmatige) inventarisatie werd dezelfde methodologie gebruikt die voor alle graven in dit beheersplan geldt.

Algemeen kunnen we stellen:

- Reeds ruimingen uit het verleden gedocumenteerd (zie historische nota en luchtfoto's)
- De meest monumentale graven liggen op perk J.
- De graftypes die we hier aantreffen sluiten qua aard en vormgeving sterk aan bij de graven op de historische perken Y en Z1, al is er wel heel wat joodse symbolentaal aanwezig.

Deze perken kennen qua onderhoud een aantal problemen. Zo zijn er voor heel wat van de oudste graven vandaag geen familieleden meer in leven (door gebeurtenissen tijdens WOII), of zijn familieleden ver uitgeweken en nog steeds op zoek naar hun familieleden. Hierdoor is het onderhoud door concessionarissen niet altijd, soms zelfs zo goed als nooit, verzekerd. Het behoud van de graven en een namenlijst van alle mensen die hier ooit begraven werden is van groot belang, vermits Joodse families tot op de dag van vandaag nog steeds op zoek zijn naar familieleden of stukken familiegeschiedenis. Daarbij zoeken ze ook regelmatig naar oude graven om familiegeschiedenis te kunnen reconstrueren.

Families die familieleden verloren zijn tijdens WOII plaatsten vaak ook plaatjes met namen ter herdenking. Deze mensen liggen hier niet begraven (maar verdwenen, of kwamen nooit terug van bijvoorbeeld de concentratiekampen). Hun nagedachtenis wordt hier in familiecontext wel bewaard en verzekerd. Een monument waarop namen kunnen worden aangebracht is niet aanwezig op het perk, maar zou wel een optie kunnen zijn.

Onderstaand wordt het plan toegevoegd met nummering van de lijnen en de nummerrichting.

3.3. Structurerende elementen en algemene toestand/schadebeschrijving

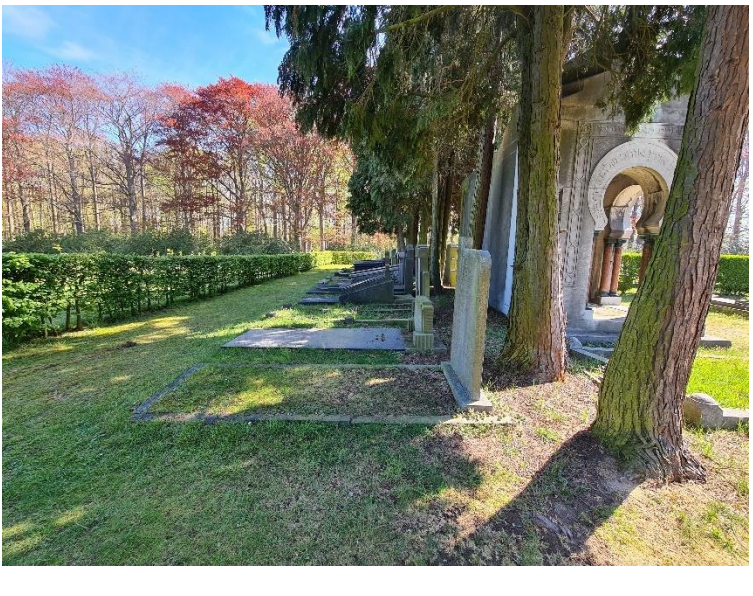
3.3.1. Structurerende elementen en beeldkwaliteit

3.3.1.1. Perk J

De graven liggen in lange rijen (in de lengte van het perk)
Sommige rijen zijn deels of bijna volledig geruimd. Ofwel omdat ze met stoffelijke resten werden overgebracht naar Putte, ofwel werden omdat in het verleden verwaarloosde graftekens verwijderd werden (in dat geval zijn de stoffelijke resten nog ter plaatse).

- Coniferen (bomen) aan de noordelijke zijde van het perk geven een historisch beeld op het perk
- Brede lanen
- Alle paden werden ingezaaid.

		
Noordzijde: buitenlijnen zijn omkaderd door hagen en coniferen - Beukenhaag - Coniferenhaag - Coniferen (bomen) nabij mausoleum Tolkowsky	 	

	
Oostzijde - Coniferen haag - Omgeven door statige groene en rode beuken - Gelegen langs brede gracht (sterk begroeid)	
Interne haagstructuren - Coniferenhagen - Taxushagen - Op de achtergrond: de bomenrijen (rode en groene beuken) omzomen de zuidoostelijke zijde van het perk	

Westzijde

Naast veel historische monumenten zijn er ook sporen van recentere graven (begin 21ste eeuw)

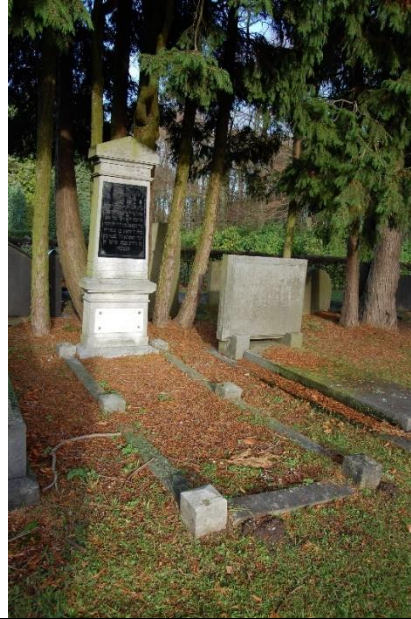
3.3.1.2. Perk I

Westelijke zijde: buitenlijnen zijn omkaderd door hagen - Beukenhaag (nieuw aangeplant) - Coniferenhaag	
Alle paden werden ingezaaid	
Er is een grote lege zone (hier lagen graven die destijds naar Putte werden overgebracht).	

3.3.2. Algemene toestand en schadebeschrijving

De toestand van de graven is sterk vergelijkbaar met deze van de andere historische perken. We zien algemeen het verval van blauwe hardsteen (barsten, breuken, erosie), en het verval van marmer (versuikering) en andere materialen. Ook mos komt relatief veel voor door de ligging onder grote schaduwbomen (onder meer de zuidelijke buitenranden). Zaaillingen komen ook op deze perken veel voor, en vragen regelmatige opvolging.

Onder de coniferen is er veel bladval.

Onder de beuken op de zuidzijde komt (in de zomer) weinig licht, waardoor er mosvorming ontstaat.
Er valt in de herfst veel organisch materiaal.
Na storm of dagen met veel wind kunnen er veel vallende takken gevonden worden.

Woelen door dieren (konijnen). Regelmatig graven konijnen en knaagdieren hier grote holtes onder de graven.

De coniferen op dit perk (vooral nabij mausoleum Tolkowsky) zijn relatief onstabiel. Dit leidde in maart 2022 nog tot schade aan graven (na sterke wind vielen enkele bomen om). Deze werden door het bestuur hersteld. Monitoring van de toestand van de nog bestaande bomen is sterk nodig.

Een aantal graven (die destijds van de Kielbegraafplaats werden overgebracht) in lijn A hebben vaak last van terugkerende overwoekering. Deze werd in 2021 sterk teruggebracht, maar dient regelmatig gemonitord te worden

3.4. Inventaris

De graven op dit perk werden – net zoals op de andere historische perken Y en Z1 gefotografeerd en er werd een beheersmatige inventaris opgemaakt. De foto's en inventarisbestand vormen bijlagen bij deze nota.

Er werd in 2018 een uitvoerige studie opgemaakt over deze perken, die de historiek en het belang van deze perken op socio-cultureel vlak onderzocht. Heel wat graven werden daarbij ook uitvoerig geïnventariseerd. De graven met Hebreeuwse teksten werden in het teken van die inventarisatie destijds ook vertaald door Emmanuel Glatt.

Deze nota wordt in bijlage toegevoegd.

Voor de huidige (beheersmatige) inventarisatie werd dezelfde methodologie gebruikt die voor alle graven in dit beheersplan geldt.

3.4.1. Architecturale elementen

Ontwerpers⁴³

Er zijn aan de onderzoekers enkele grafontwerpers bekend die graven ontwierpen, opbouwden en de letters (vb. in het Hebreeuws) aanbrachten. Er zijn twee belangrijke (veel voorkomende) uitvoerders: Clement Jonckheer (en zoon) en Joseph Glatt. Verder zijn enkele voorbeelden te vinden van A. Hellemans en V. Patteet.

Een aantal van de 19de en begin 20ste-eeuwse graven werden ontworpen en uitgevoerd door Clement Jonckheer (en later ook zijn zoon die tot 1969 de zaak voortzette). Van dit bedrijf zijn ook talrijke graven terug te vinden op de andere historische perken van het Schoonselhof (vb.: Y en Z). Dit verklaart de grote mate van overeenkomst in symboliek op vele graven die overkwamen van op het Kiel naar het Schoonselhof en van de graven die er nieuw werden opgetrokken. De familie Jonckheer zou ook altijd een hartelijke relatie onderhouden hebben met de joodse families. Zo zouden de zoon (Walter) en schoondochter van Clement Jonckheer tijdens WOII tal van inspanningen geleverd hebben voor het beschermen en helpen van Joodse families. De echtgenote bracht zelf verschillende jaren door in een concentratiekamp en Walter Jonckheer kreeg voor zijn hulpbetoon enkele maanden gevangenisstraf tijdens de oorlogsjaren.

Andere graven werden uitgevoerd door Joseph Glatt. Hij was als steenkapper gevestigd in Putte (NL), maar kreeg regelmatig ook opdrachten van joodse families die hun overledenen wensten te begraven in Antwerpen. Hij werd ook belast met het wegnemen van de grafmonumenten van de tijdelijke concessies in de jaren 1950-1960. Zijn zoon Emmanuel Glatt nam de zaak over, en ook hij leverde regelmatig diensten voor grafmonumenten op het Schoonselhof, met name voor het kappen en herkappen van Hebreeuwse letters. In het kader van dit onderzoek vertaalde hij ook de grafmonumenten met Hebreeuwse teksten.

⁴³ T. Ingels en C. De Spiegeleer. Studie van de historisch joodse perken (I-J-K) (Begraafperken der Israëlitische gemeenten van Antwerpen) - Begraafplaats Schoonselhof, Antwerpen, INTRO Cultuur en Media, 2017 (studie in opdracht van de dienst begraafplaatsen Antwerpen)

Ontwerper/architect Joseph De Lange ontwierp dan weer zijn eigen grafmonument, dat op deze historische joodse perken gelegen is. Ook het graf van Bernard Tokkie zou een creatie zijn van De Lange, al is deze bewering niet te staven met een signatuur op het graf zelf⁴⁴.

Er is ook een ontwerp van een andere Antwerpse architect: het graf van Isidore Tolkowsky werd ontworpen door David Moëd, die tijdens WOII uit Antwerpen kon vluchten naar de VS en daar nog een rijke architectencarrière kon uitbouwen.

Zowel De Lange als Moëd waren als architecten in Antwerpen actief. Er zijn tal van gebouwen van hen terug te vinden in het Antwerpse stadsweefsel. De meest bekende gebouwen van **De Lange** zijn ongetwijfeld het Hotel Bamdas-Tolkowsky (dat sinds 2004 beschermd is als bouwkundig erfgoed), de Beurs voor Diamanthatel (beschermd als bouwkundig erfgoed sinds 2001) en meerdere synagogen (Synagoge van de Portugese ritus, Synagoge Romi Goldmuntz). Zijn gebouwen zijn verder doorheen gans Vlaanderen te vinden. Van Moëd kennen we in Antwerpen onder meer het burgerhuis met synagoge (Terliststraat) en tal van appartementencomplexen in art-decostijl.

Stijlen⁴⁵

Op de perken I-J-K zijn diverse stijlen terug te vinden, die passen binnen de verschillende stijlperiodes waarin de perken in gebruik waren.

De oudste graven getuigen allen nog van de 19de-eeuwse rijkdom aan meng- en neostijlen, stijlen die ook in het begin van de 20ste eeuw soms nog gebruikt werden. Vele van deze graven werden nog overgebracht van de Kielbegraafplaats.

Enkele graven demonstreren ook de neo-Moorse stijl, die ook in Antwerpse en Brusselse synagogen uit die periode kan worden aangetroffen.

⁴⁴ <http://www.schoonselhof.be/schoonselhof/tokkie%20bernard.html>

⁴⁵ T. Ingels en C. De Spiegeleer. Studie van de historisch joodse perken (I-J-K) (Begraafperken der Israëlitische gemeenten van Antwerpen) - Begraafplaats Schoonselhof, Antwerpen, INTRO Cultuur en Media, 2017 (studie in opdracht van de dienst begraafplaatsen Antwerpen)

De 20ste-eeuwse graven tonen dan weer een scala aan vormen die vooral verwijzen naar de stijlen uit het interbellum, met invloeden van de art deco en het modernisme.

De meest recente graven (vooral op perk K), tonen een voorkeur voor het gebruik van graniet.

Symboliek: algemeen en specifiek⁴⁶

De symboliek die we op de graven vinden is heel breed te interpreteren. Enerzijds werd er – zeker bij de monumentale graven uit de 19de en begin 20ste eeuw – vaak gekozen voor universele symboliek. Het betreft dan symbolen die we ook op de andere historische perken aantreffen, zoals de naar beneden gerichte fakkel, de gebroken kolom, de krans van ‘immortellen’, tal van architecturale elementen, guirlandes en florale motieven, de urne met rouwdoek, schelpmotieven, palmtak, enz. Deze symbolen sluiten qua betekenis zeker en vast aan bij de betekenissen die we ook elders op het Schoonselhof terugvinden.

Daarnaast is er uiteraard ook gerichte en specifieke symboliek te vinden.

Het meest voorkomende symbool op deze perken is de Davidster, die de joodse identiteit van de overledene en diens familie duidelijk maakt. Zoals al eerder toegelicht (zie boven) kan deze Davidster natuurlijk zowel de brede interpretatie als de meer religieuze interpretatie inhouden. De Davidster komt met andere woorden zowel voor op graven van religieuze als meer geseculariseerde families.

Andere symbolen verwijzen naar de joodse religie en afstamming. De zegenende handen staan symbool voor de opengesperde, zegenende handen van de *cohanim* (priesters/cohen). Het betreft niet alleen mensen die nog de familienaam Cohen dragen, maar ook families die in verband te brengen zijn met een nakomelingschap van de leviet Aaron. De priesters (*cohanim* genoemd) zijn op joodse begraafplaatsen traditioneel altijd begraven aan de buitenzijde van de begraafperken, zodat familieleden bij een grafbezoek het perk zelf niet moeten betreden (dit wordt immers gezien als een plek die onrein is voor *cohanim*).

Ook op het Antwerpse Schoonselhof is daar aanvankelijk rekening mee gehouden, al is in de loop der jaren door nieuwe begravingen aan de buitenzijdes van de perken deze aandacht vervallen geraakt. Een mooi voorbeeld is het mausoleum van de familie Tolkowsky, dat oorspronkelijk op de buitenste zijde (en op de hoek aan de ingang) van het perk lag, maar waar in latere jaren ook aan de achterzijde nieuwe begravingen zijn uitgevoerd. Op joodse begraafplaatsen zijn er vaak nog bordjes te vinden met de vermelding ‘geen toegang voor *cohanim*’, deze bordjes zijn evenwel niet (of niet meer?) aanwezig op het Schoonselhof.

De schenkan is te vinden op graven van families die verwant zijn aan de familienaam Levi (De familienaam Levi stamt af van de stam Levi, wiens

⁴⁶ T. Ingels en C. De Spiegeleer. Studie van de historisch joodse perken (I-J-K) (Begraafperken der Israëlitische gemeenten van Antwerpen) - Begraafplaats Schoonselhof, Antwerpen, INTRO Cultuur en Media, 2017 (studie in opdracht van de dienst begraafplaatsen Antwerpen)

afstammelingen de Leviëten zijn die plichten hadden in de Tempel). Deze graven liggen niet aan de perifere zones van de begraafperken, maar zijn wel goed herkenbaar aan hun symboliek.

3.4.3. Historisch

De historisch belangrijke graven werden besproken in de nota van 2018. De graven die van de Kielbegraafplaats overgebracht werden, hebben een groot historisch belang. Ze werden voornamelijk ondergebracht in perk J, rijen A en B.

We vinden ook tal van graven van historische figuren, die reeds gedocumenteerd werden in de nota De Spiegeleer-Ingels⁴⁷. We selecteren enkele namen, waaronder:

- Abraham Tolkowsky (diamantair en oprichter van de voorloper van het Centraal beheer voor Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon)
- Bernard Tokkie (directeur Vlaamse Opera)
- Joseph De Lange (architect, die tal van gebouwen in Antwerpen en Vlaanderen optrok, naast enkele synagoges)
- Samuel Tolkowsky (voorzitter Beurs voor Diamanthandel en verbonden aan het Centraal beheer voor Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon) (grafteken is uniek)
- Benjamin Pinkous (oud-strijder, gesneuveld in 1944)
- Samuel Wellner (oud-strijder, gesneuveld in 1940)
- Abraham Geldzähler (oud-strijder, gesneuveld in 1940)
- Celestin Kleinberg (oud-strijder, gesneuveld in 1918)
- Georges Kleinberg (oud-strijder, gesneuveld in 1943)
- Nico Gunzburg (rechtsgeleerde en advocaat, zette zich sterk in voor Nederlandstalig onderwijs, stichter Centraal beheer voor Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon)
- Isi Gunzburg (arts en docent aan ULB, gedeporteerd)
- Aron Bamdas (diamantair en eerste voorzitter Centraal beheer voor Joodse Weldadigheid en Maatschappelijk Hulpbetoon; bouwheer van het beschermde Hotel Bamdas Tolkowsky te Antwerpen)
- Maurice Lewin (eerste voorzitter Beurs voor Diamanthandel)

Elders op het Schoonselhof vinden we onder meer graven van

- Denise Tolkowsky (componiste-pianiste, dochter van Daniel Tolkowsky) (Ereperk R)
- Louis Strauss (liberaal politicus, onder meer schepen van de stad en volksvertegenwoordiger) (perk Z1)
- Jacques Silberstein (perk Y)
- Benoit Lang (perk Y)

⁴⁷ T. Ingels en C. De Spiegeleer. Studie van de historisch joodse perken (I-J-K), pp. 27-110.

3. Erfgoedwaarden

De graven op dit perk hebben – gezien het ontstaan en de evolutie van deze perken allen een historische waarde. Ze documenteren op cultureel vlak ook goed joodse aanwezigheid in Antwerpen en hun bijdrage aan de geschiedenis van de stad.

Ook architecturaal zijn de graven – onder meer op lijn A (perk J) – van grote waarde. Het mausoleum Tolkowsky heeft hierin een beeldbepalende functie.

De graven sluiten artistiek (qua uitvoering en stijlen) bijzonder goed aan bij de historische perken Y en Z1. Op vlak van symboliek documenteren ze zeer goed de joodse symboliek. We zien dezelfde ontwerpers en uitvoerders als op de andere historische perken, naast enkele typerende uitvoerders (zoals vb. de firma Glatt).

Vertrekkende vanuit deze waardestellingen en het feit dat de graven die vandaag nog overeind zijn slechts een klein percentage vormen van het vroegere aantal joodse graven op het Schoonselhof en in Antwerpen, staat het volledig behoud van deze perken voorop.

4. Visie en doelstellingen

4.1. Knelpunten en kansen

Knelpunten

- Omwille van de impact van WOII en de joodse diaspora, zijn families niet altijd op de hoogte van familieconcessies, noch op andere begraafplaatsen, noch op het Schoonselhof. In WOII zijn veel nabestaanden overleden of nooit meer teruggekeerd naar Antwerpen en ging voor families veel informatie hierover verloren. Dit maakt dat nabestaanden niet altijd meer kunnen zorgen voor deze graven, omdat er geen familie meer is. Families zoeken ook nog steeds actief naar verloren familieleden en familiebanden.
- Vermits er in sommige gevallen geen familie meer is of de graven niet bekend zijn bij nabestaanden van volgende generaties, wordt de zorg voor het graf ook niet altijd door de familie opgenomen. Dit werkt soms een beeld van (onbedoelde) verwaarlozing in de hand, die een gevolg is van het verlies aan kennis van begraafplekken van familieleden.
- Vandaag worden er nog weinig mensen bijbegraven op deze perken (deels omwille van de omgang met concessies op deze perken), deels omwille van de omslag naar begraven in Nederland, waar eeuwigdurende concessies wel nog mogelijk zijn.
- De ligging van lijn I/J Zuid onder de beukenbomen geeft veel bladval en mos op de aanwezige graven in deze lijn. Toch zijn de aanwezige beuken een prachtig landschappelijk element dat de perken een parkgevoel geeft.
- Hergebruik van graven is omwille van de culturele gevoeligheden en de historiek van de perken bijzonder moeilijk. Peterschap kan wel.

Kansen

- De aanwezige graftekens vormen zijn soms letterlijk de laatste relictten van een vergeten familiegeschiedenis in Antwerpen. Families zijn na WOII nog steeds op zoek naar graven van familieleden, en de aanwezigheid van deze graven is daarbij soms een aanknopingspunt. Het leesbaar houden van namen en persoonsgegevens is een belangrijk hulpmiddel voor families.
- De joodse perken op het Schoonselhof vertonen een bijzonder grote connectie met de stadsgeschiedenis. Ontsluiting via diverse informatieve kanalen kan hier inzicht geven in het belang en de bijdrage van de joodse gemeenschappen binnen het Antwerpse stedelijke weefsel
- Het Schoonselhof is één van de weinige begraafplaatsen in Vlaanderen waar joods erfgoed nog op perken verzameld ligt, dit maakt het ook zeldzaam. Dit geeft eveneens kansen voor het uitwerken van ontsluitingsinitiatieven die hier specifiek op gericht zijn (vb. rondleidingen, brochures, ...).
- De joodse gemeenschappen zijn nog actief aanwezig in Antwerpen. Zij kunnen als partner verder bevraagd en betrokken worden bij verdere ontsluitingsinitiatieven rond deze perken.

4.2. Beeldkwaliteit

Op deze perken vinden we een aantal beeldbepalende graven, die

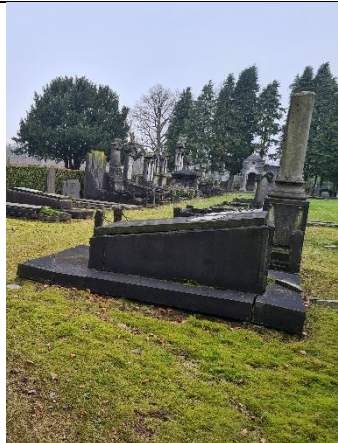
- overgebracht werden van het Kiel
- de stijlen uit de 19de en begin 20ste eeuw goed documenteren
- een enorme monumentaliteit uitstralen
- de geschiedenis van belangrijke joodse families eind 19de eeuw goed documenteren
- tal van joodse symbolen tonen, naast symboliek die treffend aansluit bij de symbolentaal van de historische perken Y en Z1. Hiermee illustreren deze graftekens dat deze families kozen voor dezelfde symboliek, dezelfde uitvoerders en een sterke integratie in het Antwerpse landschap ook in hun graftekens lieten spreken

Omwille van hun monumentaal én beeldbepalend karakter verdienen bepaalde graven en bepaalde lijnen op deze perken absolute prioriteit voor conservatiemaatregelen/restauratie. We omschrijven hierbij onder meer:

Rij A, hier dringen zich zowel herstellingen, als reiniging en snoei op.

Rij B bevat eveneens tal van monumenten met een monumentaal karakter, deze rij is door de verhuis van graftekens naar Putte (NL) wel beperkter in grootte.

Mausoleum Abraham Tolkowsky (E1), waar enkele onderdelen bijzondere aandacht verdienen, waaronder ontbrekende kapitelen en een algemene reiniging

Ook op Rij E liggen enkele monumentale en beeldbepalende graftekens

Rij I Zuid en F1 hebben eveneens sterke beeldbepalende elementen, waaronder het grafteken Tolkowsky Kennes (Zuid) en het grafteken van architect De Lange (F1). Beiden getuigen, samen met vele andere graven op deze rijen van unieke ontwerpen, uitgevoerd door Antwerpse makers en ontwerpers.

4.3. Visie

Beheer

Bij het verlopen van de concessies komen ook deze graven terecht in het eigendom van de Stad Antwerpen. De perken I, J en K kregen reeds de status van historische perken mee (zie algemeen plan van de begraafplaats). Deze status wordt nu via dit beheersplan verder verankerd als erfgoedperk.

Het beheer van deze erfgoedperken verloopt volgens de zelfde richtlijnen als voor alle andere erfgoedperken. Er zijn echter enkele punten die voor deze perken van belang zijn:

- Er wordt ingezet op het actief vinden van peters en meters binnen de joodse gemeenschappen. Hergebruik wordt op deze perken niet actief aangeboden, vanuit respect voor de joodse gemeenschap en de feiten van de Holocaust.
- Het bewaren en leesbaar houden van de namen op de graftekens blijft op deze perken absoluut prioritair. Dit is een belangrijk aandachtspunt bij conservatie- en restauratiemaatregelen. Grafplaten met namen die onherstelbaar beschadigd zijn (vb. door versuikering van marmer) worden vervangen door een replica indien ze onleesbaar dreigen te worden, om de leesbaarheid van de namen te behouden.
- De graven op de beeldbepalende rijen krijgen prioriteit voor restauratie om de beeldkwaliteit van de perken verder te versterken. Daarbij worden de centraal omschreven richtlijnen voor conservatie en restauratie gevolgd (zie centrale beheersplan). Restauratie gebeurt ook hier in faseringen, aan de hand van parameters rond stabiliteit, veiligheid en groepering van werken waar mogelijk.
- De Joodse perken zijn nog steeds actieve begraafperken met lopende en afgelopen grafconcessies. Er is beschikbare ruimte en er worden nog nieuwe grafconcessies verleend.
- Er wordt ingezet op bewaring van de aanwezige graftekens, gezien het unieke en historische erfgoedkarakter van deze perken. Er worden geen graven weggenomen die dateren van voor de bescherming.
- in het gebruikersreglement een aanpassing dient te komen die honden weert van alle begraafperken (dit ligt immers gevoelig bij verschillende gemeenschappen, waaronder de joodse, die begraven op het Schoonselhof). Hondenbezitters begeven zich dan nog uitsluitend op het netwerk van wegen op de begraafplaats.

Landschap en beeldkwaliteit

De huidige groenzorg, met aandacht voor een duurzame aanpak, wordt behouden en versterkt waar nodig. Beplantingen die met wortels ondergrondse schade genereren worden best vermeden, ook voor wat betreft aanplantingen door concessionarissen. Een lijst van gewilde planten wordt opgemaakt.

Ontsluiting van het erfgoed

Er wordt voor het ontsluiten ingezet op een sterke tertiaire werking, waarbij het betrekken van de joodse gemeenschappen in Antwerpen bij het behoud en het verzamelen van kennis over hun erfgoed in de stad centraal staat.

Tijdens ontsluitingsacties wordt ingezet op herdenking, maar ook op het verhaal van de joodse gemeenschappen in Antwerpen en hun omgang met de dood en de begraafplaats.

4.4. Doelstellingen

1. Behoud van de graven op dit perk, gezien het unieke erfgoedverhaal van deze perken en het grote historische kader waarin ze moeten worden gewaardeerd.
2. Permanent monitoren op schade (volgens criteria Monumentenwacht)
3. De graven op de beeldbepalende rijen krijgen prioriteit voor restauratie volgens de gestelde voorwaarden voor restauratie binnen erfgoedperken.
4. Oprichting van een herdenkingsmonument voor overledenen die hier ooit begraven lagen en/of wiens grafteken ondertussen verdwenen is, in het kader van een project met een joodse kunstenaar
5. Ontsluitingsinitiatieven (vb. wandeling langs joodse graven op het Schoonselhof) om het verhaal en het belang van de joodse gemeenschap in Antwerpen te kaderen

5. Maatregelen

1. Inzetten op bewaring van de graven op dit perk, gezien het unieke erfgoedverhaal van deze perken en het grote historische kader waarin ze moeten worden gewaardeerd. Daaraan gekoppeld: een cyclische monitoring van de toestand van het perk en de graftekens
2. Herstellen van naamplaten, zodat graftekens (namen van families en personen) leesbaar blijven
3. Vastleggen van prioriteitenlijst (draaiboek) voor de restauratie/reiniging van beeldbepalende graftekens
4. Restauratie van deze graftekens volgens draaiboek
5. Onderzoek naar de mogelijkheden voor de oprichting van een herdenkingsmonument voor wie ooit op dit perk begraven lag (met participatief traject met belanghebbenden)
6. Onderzoek naar haalbaarheid en noden voor de oprichting van een herdenkingsmonument
7. Ontsluitingsactiviteiten rond de joodse perken en joodse graven/personaliteiten op het Schoonselhof (evt. gekoppeld aan onderzoek/oprichting herdenkingsmonument)

6. Opvolging en evaluatie

Zie centrale nota

7. Bijlagen

7.1. Inventaris

De inventaris van graftekens werd uitgewerkt in een apart Excel-bestand.